

tebné knižky a kalendáre, a takmer výhradne v cudzom náklade. Situácia sa počas desaťročí menila len postupne. Do komunikačného priestoru sa čoraz častejšie dostávali obsahovo i typograficky kvalitné diela, vydané v náklade prosperujúceho podniku.“ (s. 77)

Ivona Kollárová svojou knihou poskytuje ucelený pohľad na typografickú kultúru zaujímavej a prelomovej doby v prostredí „okolo“ významného tlačiara, ktorý bol tiež spoločenským fenoménom a honoráciou mesta. V obrátenej perspektíve osobnosti a (jej) doby poskytuje plastický obraz dobového kontextu a (podľa možnosti) jednej (jej) osobnosti – aj z mála sa potom podarí navariť chutnú literatúru. Kniha je písaná živým pútavým jazykom, je vyváženou zmesou potrebnej faktografie, metodologických zamyslení a objasňujúcich dedukcií. Ak si tento žáner zaslúži nejaké pomenovanie, možno ho nazvať napr. trpezlivým úvodom do problematiky typografickej kultúry 18. storočia – trpezlivým s ohľadom na dnešného čitateľa, keďže autorka sa tu objasňuje a obsérne zamýšľa a rozoberá postuláty i rekonštrukcie, pojmy i dobové súvislosti, o ktorých vo svojich predošlých prácach predpokladala, že sú známe čitateľovi alebo sa o nich zmieňovala stručne a len ak to bolo v kontexte žiaduce. Knihu preto možno odporučiť aj čitateľom, ktorí sa ešte len snažia zorientovať v problematike a kontexte: kníhtlačiar Landerer so svojimi všestrannými aktivitami je tu našou vďačnou projekčnou plochou epochy. Ako vydavateľ, podnikateľ, člen mestskej rady nám otvára mnohé dimenzie doby a na tejto ploche „*môžeme pozorovať mediálnu sféru 18. storočia, vnímať zákutia našich kultúrnych dejín a zachytiť záblesk minulosti prinášajúci zážitok našej prítomnosti*“ (s. 99), pričom reálna osoba „Landerer“ napokon ustupuje pred presilou (svojej) doby do úzadia.

Peter M. Zigman
(Friedrich-Schiller-Universität Jena, Arbeitsgruppe Biologiegeschichte)

ICKX, Johan. *ODTAJNĚNÉ ARCHIVY VATIKÁNU. PAPEŽ PIUS XII. a ŽIDÉ.*

Praha: Euromedia Group, 2022. 366 s.

DOI: <https://doi.org/10.31577/histcaso.2024.72.2.9>

Publikácia belgického autora J. Ickxa rozširuje počet prác, ktoré z viacerých pohľadov a z rozdielnych dôvodov, no aj v nerovnakej odbornej kvalite skúmajú diplomatické alebo iné aktivity Vatikánu v čase druhej svetovej vojny. Jej prvoplánovým zámerom je, ako to naznačuje podnadpis knihy, osvetliť postoje pápeža Pia XII. a Svätej stolice k osudom židovských obyvateľov na území III. ríše, resp. v krajinách, ktoré boli ňou priamo okupované alebo boli jej satelitmi, vrátane Slovenska, ktorému je v publikácii venovaná samostatná kapitola. Netreba zdôrazňovať, že je to veľmi zložitá téma, ktorá už celé desaťročia púta na seba pozornosť výskumníkov z viacerých oblastí spoločenských vied, ale aj širšej verejnosti. Ickxova práca svojím obsahovým zameraním a najmä netradičnou formou pokračuje, raz viac, inokedy menej úspešne, v rozkrývaní tejto citlivej problematiky.

Bezprostredným podnetom pre vznik monografie bol fakt, že pápež František pred niekoľkými rokmi dal pokyn na uvoľnenie prístupu bádateľov k bohatým dokumentom vo vatikánskych archívoch, ktoré sa týkajú obdobia druhej svetovej vojny. Je známe, že časť týchto spisov študovali od prvej polovice šesťdesiatych rokov minulého storočia vybraní bádatelia zaoberajúci sa výskumom oficiálnej diplomacie vatikánskeho štátu v rokoch 1938 – 1945. Výsledkom ich úsilia bola dvanásťzväzková pramenná edícia,¹ ktorá vychádzala v rokoch 1965 – 1981 a vo vedeckých kruhoch vzbudila zaslúženú pozornosť. Jeden z jej zostavovateľov Pierre Blet, opierajúci sa v nej o uverejnené dokumenty, vydal v roku 1997 publikáciu, ktorá bola preložená aj do slovenčiny.² Ickx tiež exploatuje spomínanú edíciu, na niektorých miestach opakuje v nej zverejnené pramene, no predovšetkým prináša nové fakty, detaily a príbehy z malých dejín vatikánskej diplomacie. Jeho práca obsahuje množstvo údajov, poznatkov a pohľadov, ktoré autor nadobudol počas svojho štúdia vo vatikánskych archívoch, kde pracoval vo funkcii riaditeľa historického archívu v rámci sekcie Štátneho sekretariátu pre diplomatické vzťahy Svätej stolice. Možno vysloviť hypotézu, že v súčasnosti patrí, prihliadnuc na jeho vyššie spomínanú funkciu, asi k naj dôvernejším znalcom tohto bohatého, málo preskúmaného pramenného materiálu.

Druhým nepriamym podnetom pre napísanie knihy bola už šesťdesiat rokov trvajúca polemika s divadelnou hrou nemeckého spisovateľa Rolfa Hochhutha *Zástupca*, ktorá vyvolala bezprostredne po svojom vzniku mimoriadnu pozornosť a kontroverzné hodnotenia v odborných kruhoch i vo verejnosti. Hra sa inscenovala na mnohých európskych i amerických divadelných scénach (v roku 1966 ju uviedlo aj Slovenské národné divadlo v Bratislave) a podľa nej vznikol i hraný film. Umelecké spracovanie tejto citlivej problematiky, podobne ako súdny proces s A. Eichmannom v Jeruzaleme roku 1961, boli zároveň akýmsi katalyzátorom zvýšeného záujmu o dejiny holokaustu vo všeobecnosti, ako aj o postoje a činnosť Vatikánu k tejto tragickej udalosti. Divadelná hra logicky vyvolala reakciu Vatikánu, čo sa prejavilo práve vo vydaní vyššie spomínanej rozsiahlej edície dokumentov. V polemickej diskusii s Hochhutom vznikli ďalšie vedecké i popularizačné práce obranného charakteru, ku ktorým sa radí aj Ickxova kniha. Myslím však, že jej autor príliš démonizuje Hochhutovu drámu a označuje ju za „historický podvrh“. Navyše konštatuje, že hra bola napísaná na podnet sovietskych tajných služieb. Žiaľ, svoje tvrdenie nedokladá žiadnym argumentom, či dokumentom, hoci v danom prípade by to bolo zvlášť žiaduce.

Na druhej strane J. Ickx priznáva, že Hochhut vo svojej kritike Pia XII. mal svojich predchodcov. Jedným z nich je osoba amerického kňaza, neskôr biskupa J. Hurleya, ktorý pracoval v čase vojny na americkej ambasáde vo Vatikáne a mohol tak z blízkosti vlastnými poznatkami a skúsenosťami sledovať tamojšie udalosti v diplomatickej sfére. Harley už vtedy zdržanlivými vyjadreniami, no po skončení vojny veľmi otvo-

1 BLET, Pierre; GRAHAM Robert A.; MARTINI, Angelo and SCHNEIDER, Burkhard. *Actes et documents du Saint Siège relatifs à la Seconde guerre Mondiale 1939 – 1945*. Vatican Liberia. Editrice Vaticana 1965 – 1981.

2 BLET, Pierre. *Pius XII. a druhá svetová vojna podľa vatikánskych archívov*. Bratislava: Kalligram, 2002.

rene kritizoval pasivitu Svätej stolice a pápeža voči nacistickej perzekúcii a hromadnému vraždeniu židovských obyvateľov. Ickx sa snaží Hurleyove kritické postoje pochopiť, ale nestotožňuje sa s nimi. Považuje ich za unáhlené závery mladého neskúseného diplomata, za nepochopenie nevyhnutne opatrného konania Pia XII., resp. tajnej vatikánskej diplomacie.

Apologetické postoje a závery voči politike pápeža sa vinú celou recenzovanou prácou a jej autor ich otvorene deklaruje. Sú síce legitímne, no niekde prekračujú hranice objektívneho historického hodnotenia udalostí a ich aktérov. Ťažko možno napríklad bez skepsy a námietok akceptovať tvrdenie (s.14), že pápež

„vytvoril systém únikových ciest, ktorými sa ľudia pašovali tam, kde im nehrozilo nebezpečenstvo, a dohliadal na sieť kňazov, ktorí pôsobili po celej Európe s jediným cieľom – zachraňovať ľudské životy, kdekoľvek to bolo možné... Štátny sekretariát vo Vatikáne, ako jediné ministerstvo zahraničných vecí na svete s príslušnými úradmi a medzinárodnou sieťou, prispelo k záchrane perzekvovaných ľudí“.

Podobné hodnotenie možno síce prijať v jednotlivých konkrétnych prípadoch, no nie z pohľadu celkovej oficiálnej a dobre viditeľnej diplomacie a politiky Svätej stolice v období druhej svetovej vojny.

V knihe sa však naznačujú príčiny vonkajšej pápežovej opatrnosti. Pius XII. a Vatikán totiž považovali za rovnako veľké nebezpečenstvo pre katolícku cirkev a kresťanstvo nacizmus i komunizmus. Domnievam sa, že v čase druhej svetovej vojny a vo vtedajšej konkrétnej situácii nebolo takéto hodnotenie adekvátne existujúcemu stavu. Bolo prinajmenšom zjednodušené či diskutabilné. V jednom dokumente z augusta 1942 Ickx cituje list adresovaný pápežovi od grécko-katolíckeho metropolitu vo Evove A. Šeptického:

„Nemec dosahuje vyšší stupeň, než bolševický režim v tom, aký je zlý, takmer diabolský. Neminie deň, v ktorom by sa neodohrávali najstrašnejšie zločiny, vraždy a lúpeže. Židia sú prvé obeť toho všetkého. Postupom času začali zabíjať židov priamo na ulici pred zrakmi obyvateľstva a bez akejkoľvek hanby.“ (s. 161)

Inou príčinou diplomatickej opatrnosti Vatikánu bol fakt, že pápež sa bál, že ak by otvorene verejne potestoval proti prenasledovaniu židov, nacisti by to využili na krutú pomstu voči katolíkom v Nemecku, v okupovaných a satelitných krajinách. Je to síce hypotéza, ale sám Ickx konštatuje, že jeho vedomosti v danom smere sú obmedzené a svoju knihu nepovažuje za učebnicu dejepisu. Ako sám priznáva, písal ju bez „kontaminovania povojnovou odbornou literatúrou a bez vedeckých interpretácií“. Z odborného historiografického aspektu, práve v citovaných slovách autora v jeho prístupe ku skúmanej téme, spočíva najviditeľnejší problém publikácie. Okrem toho, je prekvapujúce a nevyvetlené, prečo sa Ickx zaoberá skúmanou problematikou len do roku 1943, hoci Vatikán sa stále otvorenejšie vyjadroval k holokaustu aj v období rokov 1944, 1945. V knihe nie je jasné, ani vysvetlené, prečo boli tieto roky vynechané mimo autorovej pozornosti. Nie je to iba formálna pripomienka. Napríklad v slovenskej kapitole nie je ani zmienka o známom, už publikovanom a jednom z kľúčových dokumentov slovensko-vatikánskych vzťahov ohľadne holokaustu: Tisov list pápežovi Piovi XII. z 8. novembra 1944.

Johan Ickx nie je profesionálnym historikom. Študoval teológiu a filozofiu. Svoju knihu koncipoval na základe využitia materiálov vatikánskych archívov. Jej problematickým miestom však je, že k exploatovaným dokumentom pristupuje nekriticky, nekompáruje ich s inými prameňmi a až na výnimky ani s odbornou historickou literatúrou. Ickx si je dobre vedomý, že jeho práca nie je štandardnou odbornou dejepisnou monografiou, hoci je vybavená podrobným poznámkovým aparátom odkazujúcim čitateľa na pramene, no len z vatikánskych archívov.

Z formálnej stránky je ťažko presnejšie určiť jej literárny žáner. Sám autor ju prirovnáva k Boccacciovmu *Dekameronu*. Od renesančného autora si „vypožičal lýru“ (s. 13), aby aj on rozprával zaujímavé príbehy uložené vo fondoch vatikánskych archívov. Všetky príbehy sa priamo alebo nepriamo týkajú aktivít Pia XII. a Štátneho sekretariátu Svätej stolice pri pomoci a záchrane prenasledovaných židov v jednotlivých európskych krajinách. Netradičná forma interpretácie a vnútorná štruktúra knihy sa odrazila aj v nadpisoch všetkých osemnástich kapitol, ktoré majú titulky: *Výprávanie o...*, *Krátky príbeh o...*, *Poviedka o...*. Už to naznačuje, že v strede Ickxovho záujmu sú príbehy z tzv. malých dejín, ktoré sú zasadené do celkovej politickej a spoločenskej situácie v krajinách, kde sa konkrétne udalosti odohrávali. Je to veľmi náročný, ale v danej forme trochu nekonzistentný projekt, pri realizácii ktorého sa nedalo celkom vyhnúť opakovaniu, ani mnohým viac-menej závažným faktografickým, terminologickým či faktografickým chybám, no hlavne zjednodušeniam. Ťažko napríklad možno prijať tézu, že nacisti v okupovanom Poľsku rovnako kruto prenasledovali židov a rímskokatolícku cirkev alebo, že ľudacky režim na Slovensku diskriminoval tunajšiu katolícku tlač, väznil a kruto týral jej novinárov atď. Zjednodušenia a nepresnosti vyplývajú zo skutočnosti, že autor nemohol pri tak širokom zábere poznať odbornú literatúru a pramene týkajúce sa problematiky holokaustu v jednotlivých krajinách, tým viac, že na ich využitie, resp. komparáciu vedome rezignoval, ale aj pre pochopiteľnú jazykovú bariéru pri využívaní širokej a stále rastúcej produkcie odbornej literatúry v rôznych jazykoch.

V jednotlivých kapitolách knihy v rámci malých dejín opisuje autor príbehy osôb a ich rodín, zväčša konvertitov, ktoré hľadali, očakávali a nachádzali pomoc priamo v konkrétnych krokoch Svätej stolice alebo pri intervenciách vatikánskych diplomatov v príslušných krajinách, resp. u tamojších kňazov, biskupov a iných cirkevných hodnostárov. Napriek tomu, že autor cielene sleduje myšlienku obhajoby Pia XII., je objektívny a kritický voči tým predstaviteľom cirkvi, ktorí sa k perzekúcii židov stavali prinajmenšom pasívne. Niekde ju dokonca zdôvodňovali náboženskými dôvodmi, tradičnými antisemitskými predsudkami, údajnými záujmami štátu alebo sami podľahli vplyvu nacistickej či domácej protižidovskej propagandy. Takéto prípady postoja cirkevných predstaviteľov k tzv. riešeniu židovskej otázky sa často týkali aj udalostí vo vojnovom slovenskom štáte, v ktorom rímskokatolícki kňazi sa v značnom počte zapájali do politického života v prospech vládneho režimu, čo vyvolávalo vo Vatikáne znepokojenie a stále častejšie protestné diplomatické zásahy.

Ako som už v úvode spomenul, J. Ickx slovenskej problematike venoval v monografii osobitnú kapitolu, ktorá sa svojím obsahom a vnútornou štruktúrou líši od iných príbehov zachytených v knihe. Zatiaľ čo všetky hovoria o malých dejinách, teda o osobných prípadoch jednotlivcov, slovenská kapitola sa zaoberá veľkými dejinami, v danom

prípade oficiálnou antisemitskou pronacistickou politikou štátu a jeho vedenia na čele s kňazom. Kapitola má názov *Rozprávanie o dvoch hlupákoch, mnohých hľadaných dievčatách a jednom sprostredkovateľovi*. Pojem „dva hlupáci“ autor prebral od Domenica Tardiniho, zástupcu Štátneho sekretára Svätej stolice, ktorý takto drsno charakterizoval kroky a prejavy prezidenta Jozefa Tisu a premiéra Vojtecha Tuku. Johan Ickx je veľmi kriticky aj voči prorežimovým aktivitám spišského biskupa Jána Vojtaššáka a ružomberského farára Jána Ferenčíka, nevraviac už o negatívnych charakteristikách a poznámkach na adresu Alexandra Macha alebo Karola Sidora. V kapitole o Slovensku sa Ickx opiera o diplomatickú korešpondenciu medzi Štátnym sekretariátom a Giuseppe Burziom, charge d'affaires Vatikánu v Bratislave,³ ktorý podával pravdivé, hoci v detailoch nie vždy presné informácie o situácii v štáte, čo sa prejavilo aj v Ickxových pohľadoch a interpretáciách. Vatikánsky diplomat najviac pozornosti venoval stupňujúcim sa protizidovským krokom vlády, vrcholiacim v roku 1942 deportáciami židovských občanov do nacistických vyhladzovacích táborov. Burzio aj Ickx s rozhorčením komentujú pokrytecké správanie režimu a jeho reprezentantov, ktorí sa farizejsky hlásili ku kresťanskému učeniu aj vtedy, keď páchali evidentné zločiny proti ľudskosti. V kapitole je veľa nepresností, ktorých vymenovanie by však presiahlo rozsah i poslanie tejto recenzie.

Chcem ešte upozorniť na jednu stránku monografie, ktorá sa nechtiac priamo alebo nepriamo dotýka už tridsať rokov trvajúcich polemických diskusií nielen v slovenskej historiografii, ale aj vo verejnosti. Pokiaľ historici vyslovujú svoje kritické stanovisko voči ľudáckemu režimu a zvlášť k osobe prezidenta J. Tisu, tak apologeti prezidenta ich obviňujú z účelového útoku na rímskokatolícku cirkev. Tento demagogický, vo svojej podstate lacný či primitívny argument je však ťažko použiť proti autorovi recenzovanej knihy. Skupina kňazov Spišskej diecézy vo svojom stanovisku zas odmietla Ickxove hodnotenia biskupa J. Vojtaššáka. Autora obvinila z jednostrannosti a z neinformovanosti.⁴ V slovenskej kapitole je síce veľa nepresností, no spomínaný list na ne neupozorňuje. Jeho autorom v ňom nejde o odbornú diskusiu a polemiku, ale o snahu dosiahnuť vo Vatikáne blahorečenie biskupa. Vo svetle vatikánskych dokumentov a nielen Ickxových interpretácií, je to asi ťažko splniteľné želanie. Vedomé ignorovanie odbornej literatúry spôsobilo, že v prípade J. Vojtaššáka autor obišiel publikáciu o politických aktivitách spišského biskupa v čase druhej svetovej vojny, ktorá bola v anglickej jazykovej verzii⁵ poslaná aj do Vatikánu. Nevedno však, či sa dostala aj do rúk J. Ickxa.

A ešte jedna kuriozita: Johan Ickx v závere knihy ďakuje viacerým osobám za rady, informácie a upozornenia, ktoré mu poskytovali o dobovej situácii v krajinách, kde sa jednotlivé uverejnené príbehy odohrávali. Za Slovensko to bola historička Emília

3 O diplomatických vatikánsko-slovenských kontaktoch v čase druhej svetovej vojny pozri pramennú edíciu KAMENEC, Ivan; PREČAN Vilém a ŠKORVÁNEK, Stanislav. *Vatikán a Slovenská republika (1939 – 1945). Dokumenty*. Bratislava: Slovak Academic Press, 1992.

4 Za poskytnutie textu tohto dokumentu ďakujem kolegovi Jánovi Hlavinkovi a Eduardovi Nižňanskému.

5 HLAVINKA, Ján a KAMENEC, Ivan. *The Burden of the Past. Catholic Bishop Ján Vojtaššák and the Regime in Slovakia (1938–1945)*. Bratislava: DSH, 2014.

Hrabovec, ktorá však vo svojich predchádzajúcich odborných prácach spochybňuje spoľahlivosť hlavného prameňa Ickxovej kapitoly o Slovensku: diplomatické správy G. Burzia adresované Štátnemu sekretariátu Svätej stolice. Je príznačné, že E. Hrabovec nerobí ich vnútornú analýzu, ale svoje kritické výhrady mieri *ad hominem* na osobu vatikánskeho diplomata. Podľa nej „*Burzio sa na Slovensku nikdy neudomácnil a jeho vzťahu k slovenskému prostrediu chýbala teplá vrelosť.*“⁶ Vo svetle Ickxovej knihy vyznieva až neuveriteľne a nepochopiteľne aj ďalšie konštatovanie E. Hrabovec, keď nachádza „*isté paralely medzi postavami J. Tisu a pápeža Pia XII.*“⁷ Domnievam sa, že k takémuto absurdnému záveru zatiaľ ešte nedospel žiadny ani najtvrdší kritik, ale ani nekompromisný apologet politiky Pia XII. v čase druhej svetovej vojny.

Treba ešte informovať o štyridsiatich dobových fotografiách dopĺňajúcich text knihy a o dvoch jej prílohách. Jedna obsahuje terminologický slovník v monografii najčastejšie frekventovaných výrazov týkajúci sa vnútornej štruktúry a fungovania aparátu Štátneho sekretariátu Svätej stolice. Druhá príloha podáva krátke životopisné údaje o najdôležitejších osobách tejto vrcholnej administratívnej inštitúcie vatikánskeho štátu.

Ivan Kamenec

6 HRABOVEC, Emília. *Jozef Tiso kňaz a prezident*. Bratislava: Post Scriptum, 2017.

7 Tamže